

SÖZDİZİMSEL BULANIKLIK BAĞLAMINDA GRAMATİK ÇÖZÜMLEMENİN NİTELİĞİ ÜZERİNE BİR İNCELEME*

Bünyamin Aydın*

Öz

Birden çok gramatik çözümlmeye imkân tanıyan ifadelerle ilgili iki yaklaşım biçimi geliştirilmiştir. Bunlardan ilki, metnin iç bağlamına ilişkin gramatik bağıntılar üzerinden bir yorum üretmek, ikincisi ise dış bağlamdan hareketle ve kastedilen anlam iddiası üzerinden bir tercihte bulunmaktır. Söz konusu iddiayı mütekellime doğrulatma imkânı olmadığında gramatik çözümlleme, yorumcunun ön kabullerinin etkisine açık hale gelmektedir. Metnin dolaylı muhatapları için kaçınılmaz olan bu durum, metnin iç yapısının izin verdiği gramatik çözümlmelerin metin dışı gerekçelerle reddedilmesine, hatta tercih edilen çözümlleme için belirli sınırlılıklar getirilmesine yol açmaktadır. Dolayısıyla gramatik çözümlleme örneklerinin epistemik değeri tartışmaya açık semantik kabuller zemininde var olmaktadır. Bu çalışmada semantik unsurun gramatik çözümllemenin niteliği üzerindeki belirleyiciliği, sözdizimsel bulanıklık bağlamında ve yorumcunun itikâdî eğilimleri üzerinden değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Anlam, Gramatik Çözümlleme, İşlevsel Anlam, Sözdizimsel Bulanıklık

An Investigation on the Quality of Grammatical Analysis in the Context of Syntactic Ambiguity

Abstract

There are two types of approach developed regarding the statements allowing multiple grammatical analyses. The first of these is to make interpretation over grammatical relations with respect to the co-text, and the second is to make a choice considering the outer context and over the intended meaning claim. The grammatical analysis becomes available to the effect of presuppositions of the exegete when there is no possibility to verify the so-called claim by the speaker. This situation which is inevitable for the indirect addressees causes the grammatical analyses that the internal structure of the text allows to be rejected by out-of-text reasons, and even introduction of certain restrictions for the preferred analysis. Therefore, epistemic value of the grammatical analysis samples exists on the ground of disputable semantic acceptances. In this study the decisiveness of the semantic component on the quality of grammatical analysis

* Bu çalışma, Süleyman Demirel Üniversitesi ÖYP Koordinasyon Birimi tarafından ÖYP05586-DR-13 numaralı proje kapsamında desteklenen tezden üretilmiştir.

* Arş. Gör. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı, bunyaminaydin@sdu.edu.tr

shall be assessed in the context of syntactic ambiguity and over persuasive tendencies of the exegete.

Key Words: Meaning, Grammatical Analysis, Functional Meaning, Syntactic Ambiguity

1. Giriş

Sözcüğün kavram ve nesne ile olan ilişkisi göz önüne alındığında varlığın doğada, düşüncede, dilde ve yazıda olmak üzere dört belirlenim düzeyi olduğu görülür. Bunlar farklı varlık alanları olarak anlamın nesnel, zihinsel, dilsel ve yazıdaki boyutlarını temsil eder. Burada yazının söze, sözün zihinsel içeriğe ve zihinsel içeriğin nesne veya olgulara delâlet etmesi söz konusudur. Gösteren-gösterilen ilişkisi olarak tanımlanan bu süreçte nesnel ve kavramlar toplumlara göre değişmemekte, sözcükler ve harfler ise toplumsal uzlaşımaya dayandığı için farklı insan topluluklarında farklı yazı sistemleri ve farklı söz varlıkları görülmektedir.¹

Dil; ses, biçim, sözdizimi ve anlam dizgelerinin çok yönlü etkileşim içinde meydana getirdiği bir üst dizge olarak tanımlanabilir. Bu dizgelerden ilk üçü sesbirim, biçimbirim ve kuruluşa ilişkin yapıların işlev alanını meydana getirmektedir. Dilsel birimin yapısına ilişkin bir soyutlamanın ürünü olan gramatik unsur-semantik unsur (lafız-mana) ayrımı, bir tarafında anlam dizgesi diğer tarafında ise ses, biçim ve sözdizimi dizgelerinin bulunduğu bir karşıtlığa işaret etmektedir. Sözcük düzeyinde ele alındığında gramatik unsuru temsil eden ilk üç dizge sözcüğün işlevsel anlamının, anlam dizgesi ise sözcüğün uzlaşımaya dayanan sözlüksel anlamı ile kullanıma ait bağlamsal anlamının belirlenim kazandığı alanlardır.

Dilbilimsel bir kavram olarak ele alındığında cümle anlamının sözlüksel anlam, işlevsel anlam ve bağlamsal anlamdan oluşan üç temel unsurun bir araya gelmesi ile ortaya çıktığı görülmektedir. Varlık, düşünce ve dil arasındaki geçiş süreçleri, söz konusu anlam türlerinin tanımlanması işleminde belirleyici olmaktadır. Buna göre sözcük için dil koyucu tarafından belirlenen uzlaşımaya anlam yanında farklı bağlamlara ait kullanımsal anlamlar ve farklı yapı, birleşim ve kuruluşlarda ses, biçim ve sözdizimi bileşenlerine ait gramatik işlevler tarafından temsil edilen işlevsel anlamlar söz konusudur. Bu tasnif sonucunda anlam türleri vaz' kavramına bağlı olarak *sözlüksel anlam*, kullanım kavramıyla ilişkili olarak *bağlamsal anlam* ve gramatik işlev kavramından hareketle *işlevsel anlam* şeklinde ortaya çıkmaktadır.

¹ el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *Mi'yâru'l-İlm fi'l-Mantık*, Şerh: Ahmed Şemsuddîn, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2013, 47; el-Kartâcennî, Henîüddîn Hâzîm b. Muhammed, *Minhâcu'l-Bulegâ ve Sirâcu'l-Udebâ*, Tahkik: Muhammed el-Habîb, ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, Tunus, 2008, 18; et-Tahtânî, Ebû Abdillâh Muhammed Kutbuddîn er-Râzî, *Şerhu'l-Metâli'*, I-II, Tahkik: Üsâme es-Sâidî, Süleymanzâde Matbaası, Kum, 1391, I, 99-100.

2. Nahiv Kavramının Kapsamı ve Nahiv-Anlam İlişkisi

Sözlükte "yönelmek" anlamına gelen ve ism-i mef'ûl anlamlı bir masdar olan nahiv (النَّحْوُ) kelimesinin sözlük anlamı dışında bir ilim dalının adı olması, kaynaklarda Ebu'l-Esved ed-Duelî (ö. 69/688) ile ilişkilendirilen bir olaya dayandırılmaktadır. Buna göre Ebu'l-Esved, dönemin halifesi Ali b. Ebî Tâlib (ö. 40/661)'e Basra şehrinde yaygınlaşan dil hatalarından şikâyet etmiş, o da kendisine bazı dil bilgisi konularının yazılı olduğu bir risale vererek أَنْحُ هَذَا النَّحْوِ (Bu yolu takip et.) demiştir. Risaledeki bilgiler nahiv ilminin temelini oluşturmuş ve bu ilme nahiv ilmi denmiştir.²

Nahiv ilmi, konusu itibarıyla erken döneme ait kaynaklarda çok kapsamlı olarak ele alınmıştır. Sarf, fonetik, kıraat, lügat, arûz, kâfiye, iştikak hatta meânî ve beyân gibi birçok ilme ait konulara söz konusu kaynaklarda yer verilmiştir. Sîbeveyh (ö. 180/796)'in *el-Kitâb*'ında, Müberred (ö.286/900)'in *el-Muktedab* ve *el-Kâmil* adlı eserlerinde ve İbnu's-Serrâc (ö. 316/929)'ın *el-Usûl*'ünde bunu görmek mümkündür. Gramerin söz dizimi kuralları ile i'râb olgusuna işaret eden dar çerçevedeki nahiv terimi ise sonraki yüzyıllarda görülmektedir. Nitekim geç döneme ait eserlerde "*Kelimelerin sonlarındaki i'râb ve binâ durumlarını araştıran ilim*"³ olarak tanımlanan nahiv ilmi bugün sözdizimi (İng. syntax) ile karşılanmaktadır. Nahiv ilminin erken dönem kaynaklarında geniş bir kapsamda ele alınması, bu ilmin Arap kültürünü oluşturan diğer unsurlarla güçlü bir bağı olmasıyla ilişkilidir. Başlangıçta lügat, nahiv ve edebiyat gibi ilimlerden ibaret olan dil ilimleri, zamanla gelişerek ahbâr, siyer, kıraât, sarf, iştikâk, şiir, arûz, meânî ve beyân gibi ilimleri de içine almıştır. Ortak noktaları Arap Dili olan bu ilimlere genel olarak *el-Arabiyye* adı verilmiş ve nahiv ilminin ortaya çıkışını ifade eden neş'etu'n-nahv kavramı neş'etu'l-arabiyye ve vaz'u'l-arabiyye gibi kavramlarla birlikte kullanılmıştır. Dolayısıyla nahiv bilginleri Arap dilinin üslûp ve terkiplerini en iyi şekilde ortaya koymak için söz konusu ilimlere müracaat ederek eserlerinde bunların hepsini bir araya getirmişlerdir. Bu ilimlerdeki müstakilleşmenin sonucunda ise nahiv günümüzdeki anlamıyla

² Konuya ilişkin diğer rivayetler ve ayrıntılı bilgi için bkz. el-Lugavî, Ebu't-Tayyib Abdulvâhid b. Ali, *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, Tahkik: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Mektebetu Nahdati Mısır, Kahire, 1955, 6-12; es-Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen, *Ahbâru'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn*, Tahkik: Tâhâ Muhammed ez-Zeynî-Muhammed Abdulmun'im Hafâcî, Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1955, 11-15; el-Enbârî, Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed, *Nuzhetu'l-Elibbâ fi Tabakâti'l-Udebâ*, Tahkik: İbrahim es-Sâmerrâî, Mektebetu'l-Menâr, Ürdün, 1985, 18; 158; Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, Dâru'l-Maârif, Kahire, ty., 15; et-Tantâvî, Ahmed, *Neş'etu'n-Nahv ve Târihu Eşheri'n-Nuhât*, Dâru'l-Maârif, Kahire, ty., 16.

³ es-Sabbân, Ebu'l-İrfân Muhammed b. Ali, *Hâşiyetu's-Sabbân alâ Şerhi'l-Uşmûnî*, I-IV, Tahkik: Tâhâ Abdurraûf Sa'd, el-Mektebetu't-Tevfikîyye, Kahire, ty., I, 49; el-Hudârî, Muhammed b. Mustafa, *Hâşiyetu'l-Hudârî alâ Şerhi Ibn Akîl alâ Elfiyyeti Ibn Mâlik*, I-II, Tashih: Yûsuf eş-Şeyh Muhammed el-Bikâ'î, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2003, I, 15.

(sözdizimi/syntax) kullanılmaya başlanmıştır.⁴ Özetle nahiv için birincisi genel olarak dil ilimleri (ulûmu'l-arabiyye), ikincisi ise sözdizimi olmak üzere iki ayrı kullanım bulunmakta ve bu kullanımlar nahiv ilminin amacı bağlamında nahiv-anlam ilişkisine farklı nitelikler kazandırmaktadır.

Nahiv ilminin amacı söz konusu edildiğinde nahiv kavramının kapsamına ilişkin yaklaşımlar belirleyici olmaktadır. Dar anlamda bir tanımdan hareket edildiğinde amacı kelime sonlarındaki hareke değişimleri çerçevesinde sözün (mürekkeb) doğrusunu yanlışından ayırt etme olarak belirlenen ve bu haliyle sarf (müfred) ilminin karşısında konumlandırılan nahiv ilmi; terkip ve üslûba ilişkin hususları, işlevsel-gramatik anlamları (meâni'n-nahv el-vazîfiyye), hazif, takdim ve tehir gibi konuları kapsayacak şekilde tanımlandığında hedef anlamın doğru bir biçimde aktarılması olarak belirlenecektir. Böylece nahiv; dilin ses, biçim, sözdizimi ve anlam dizgelerinin tümüyle ilişkili bir dil ilimleri bütününe gönderimde bulunacaktır.⁵ Şâtıbî (ö. 790/1388)'nin Sîbeveyh ve *el-Kitâb* hakkındaki aşağıdaki değerlendirmeleri, anlam ve amaç hususlarına vurgu yapması bakımından önemlidir:

“Sîbeveyh, ifadelerinde Arapların lafız ve anlamlardaki tasarruf biçimlerine ve sözün maksatlarına (makâsıdu'l-Arab) dikkat çekmiş, kitabını fâilin merfû, mef'ûlün mansûb olması gibi konularla sınırlı tutmamıştır. O her konu başlığında o başlığa uygun tüm hususları ele almıştır. Hatta onun ifadeleri meânî ve beyân ilimlerinin konularını da içermektedir.”⁶

Bu açıdan bakıldığında nahiv ilmini i'râb olgusundan ibaret görmek olanaksızdır. Böyle bir yaklaşım, nahvi sınırlandırmak ve onun dilsel metni anlama ve yorumlama süreçlerindeki rolünü görmezden gelmek olacaktır.⁷

Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'in ilk bölümlerinde ortaya koyduğu müstakim-muhal tasnifi, Arapça cümlelerin mantık kiplerini belirleme faaliyeti olarak yorumlanmıştır. Buna göre Sîbeveyh'in çözümlenmeleri gramatik olmaktan öte mantıksaldır ve nahiv dilin doğru bir şekilde konuşulup yazılmasını sağlayan kuralları düzenlemekten çok anlamın tespiti işlevini üstlenmektedir. Burada salt gramatik sınırlar içinde kalmayan, semantik doğrulukla gramatik düzgünlüğü bir arada değerlendiren ve hem gramatik hem de semantik açıdan kabul edilebilir nitelikte cümleler üretmenin yollarını araştıran bir yaklaşım söz konusudur. Bu

⁴ Abdülkerîm Muhammed el-Es'ad, *el-Vasît fi Târîhi'n-Nahvi'l-Arabî*, Dâru's-Şevâf, Riyad, 1992, 15-16; Durmuş, İsmail, “Nahiv”, *DİA*, I-XLIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2006, XXXII, 301; Mücellî Muhammed Ahmed Kerîrî, *Devru'n-Nahv fi't-Tevcihi'd-Delâli min Hilâli Şurûhi Dîvânî'l-Hamâse fi'l-Karnî'l-Hâmisi'l-Hicrî*, Kahire Üniversitesi, Dâru'l-Ulûm Fakültesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kahire, 2010, 2; Mahmûd Ukkâşe, *et-Tahlîlu'l-Lugavî fi Dav'i İlmî'd-Delâle*, Dâru'n-Neşr li'l-Câmiât, 2011, 114-115.

⁵ Muhammed Hamâse Abdullatîf, *en-Nahv ve'd-Delâle*, Dâru's-Şurûk, Kahire, 2000, 25; Mücellî Muhammed, *Devru'n-Nahv fi't-Tevcihi'd-Delâli*, 1-2.

⁶ eş-Şâtıbî, Ebû İshak İbrahim b. Musa, *el-Muvâfakât fi Usûli's-Şeria*, Tahkik: Abdullah Dirâz, el-Matbaatu'r-Rahmâniyye, Mısır, ty., IV, 116.

⁷ Muhammed Hamâse Abdullatîf, *en-Nahv ve'd-Delâle*, 27.

durum işlevsel anlama atfedilen önemi göstermenin yanında anlam-gramatik yapı ilişkisinin boyutlarını cümle düzeyinde tanımlama çabası olarak da dikkat çekmektedir.⁸ Dolayısıyla bir nahiv kitabı olan *el-Kitâb*, dar anlamda bir dilbilgisi inşa etmemekte, Arap dili içerisinde düşünme ilkelerini ortaya koymaya çalışmaktadır.⁹

Arap dili üslûplarının tüm yönleri ile nahiv ilmi çatısı altında ele alınışı ve Arap gramerinin mantıksal karakterine ilişkin vurgu, Sîbeveyh sonrası dönemde de devam etmiştir. Örneğin Sîrâfî (ö. 368/979) Mettâ b. Yûnus (ö. 328/940) ile yaptığı münazarada nahiv ilminin haber ve inşâ üslûpları üzerindeki belirleyiciliğini bu ilmin delâletle olan ilişkisini kurarak ortaya koymuş ve nahiv bilgisinin görevini anlamak, anlatmak ve lafzı manaya göre takdir etmek şeklinde ifade etmiştir. Bu tartışmada doğru-yanlış sınırı aşarak dilsel yapı, konum, telif, takdim-tehir gibi hususlardan bahisle ilk kez nahvin anlamları (meâni'n-nahv) terimi kullanılmıştır.¹⁰ Mettâ'nın isim, fiil ve harf türünden kelimelerin bilgisinin kendisi için yeterli olacağı şeklindeki sözleri karşısında Sîrâfî, sözcükleri Arap dilinin cümle yapısına hâkim olan kurallara göre belirli bir sıra dâhilinde dizerek (rasf) belirli dilsel yapılar oluşturma (binâ) konusunda bilgi sahibi olunmadıkça Mettâ'nın bahsettiği bilginin yeterli olmayacağını vurgulamıştır.¹¹

Nazım teorisi ile semantik unsur-gramatik unsur ilişkisinin terkip düzeyinde kuramsal çerçevesini çizmekle nitelendirilen ve nahiv ilminin akıl yürütmeye dayalı karakterini ortaya koyduğu belirtilen Abdulkâhir el-Curcânî (ö. 471/1078),

“...Doğruluğu veya yanlışlığı sözdizimine (nazım) irca edilen ve sözdiziminin kapsamına giren bir şey, nahiv kurallarının gerektirdiği anlamlardan

⁸ Hâdî Nehr, *İlmu'd-Delâle et-Tatbiki fi't-Turâsi'l-Arabî*, Dâru'l-Emel, İrbid, 2007, 113; Saîd Abdulmun'im Atâyâ, *Devru'd-Delâleti'n-Nahviyye fi'n-Nas ve Terâbutihî min Hilâli Süneni Ebî Dâvûd*, Kahire Üniversitesi, Dâru'l-Ulûm Fakültesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kahire, 2014, 9.

⁹ el-Câbirî, Muhammed Âbid, *Bünyetü'l-Akli'l-Arabî Dirâse Tahliyye Nakdiyye li Nazmi'l-Ma'rife fi's-Sekâfeti'l-Arabiyye*, Merkezi Dirâsâtü'l-Vahdetü'l-Arabiyye, Beyrut, 2009, 44; Saîd Hasen Buhayrî, *Anâsıru'n-Nazariyyeti'n-Nahviyye fi Kitâbi Sîbeveyh*, Mektebetü'l-Anglo el-Mısriyye, Kahire, 1989, 158, 161; Gündüzöz, Soner, *Arap Düşüncesinin Büyübozumu*, Etüt Yayınları, Samsun, 2011, 84.

¹⁰ Mücellî Muhammed, *Devru'n-Nahv fi't-Tevcihi'd-Delâli*, 2-3.

¹¹ Ebû Hayyân et-Tevhîdî, Ali b. Muhammed, *el-İmtâ' ve'l-Muânese*, I-III, Tahkik: Heysem Halife, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 2011, I, 93; Muhammed Yûnus Ali, *el-Ma'nâ ve Zılâlu'l-Ma'nâ*, Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, Bingazi, 2006, 302; el-Câbirî, *Bünyetü'l-Akli'l-Arabî*, 52; Çıkar, Mehmet Şirin, *Nahivciler İle Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, İsam Yayınları, İstanbul, 2009; Sîrâfî'nin Mettâ b. Yûnus ile yaptığı tartışmada öne çıkardığı konulardan biri ism-i tafdil-izâfet ilişkisidir. Buna göre, زَيْدٌ أَفْضَلُ الْإِخْوَةِ (Zeyd kardeşlerin en üstünüdür.) cümlesi doğru iken زَيْدٌ أَفْضَلُ إِخْوَتِهِ (Zeyd kardeşlerinin en üstünüdür.) cümlesi yanlıştır. Çünkü Zeyd'in kardeşleri, Zeyd'in dışındaki kimselerdir. Dolayısıyla Zeyd'in, onlara izâfe edilmesi mantıksızdır. Bu cümle, إِنَّ جَمَارَكَ أَفْرَهُ الْبِغَالِ (Senin eşeğin katırların en güzelidir.) cümlesi gibidir. Bkz. Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve'l-Muânese*, I, 96.

(meâni'n-nahv) biri olarak ya doğru bir biçimde yerinde kullanılmış ya da tam tersi yanlış yerde kullanılmış demektir.”¹²

ifadelerinde nahiv ilminin sözün sonundaki hareke değişimlerini belirlemenin çok ötesinde tanımlanması gerektiğine işaret etmektedir. Ona göre “sözün nahiv ilminin gerektirdiği şekilde oluşturulması”¹³ anlamına gelen nazım, sadece lafız veya sadece mana ile ilgili olmayıp lafız-mana bütünlüğü ile ilgilidir. Buna göre bildirim amacına ulaşması nahiv kuralları ile doğrudan ilişkilidir ve dilsel ifadenin anlamını belirleyen husus bu düzeyde sözdizimsel tercihlerdir. Dolayısıyla nahiv, dili hatalı kullanımlardan korumanın ötesinde sözdizimsel anlam, cümle analizi, bileşenlerin yerlerinin değiştirilmesi ile cümle anlamının etkilenmesi, cümle içinde uygun yere uygun sözcük seçimi gibi anlamsal hususlarla da doğrudan ilgilenebilir.¹⁴

Nahiv-anlam ilişkisine dair söz konusu birikim neticesinde anlam vurgusu tanımda doğrudan yer almış ve nahiv amacı itibarıyla “*anlamı doğru bir biçimde aktarabilmek (te'diyetu'l-ma'nâ) için sözcükler arasında gerçekleşen terkip niteliklerini bilmek*”¹⁵ ve konusu açısından “*terkibî anlamlar için nev'î vaz' yoluyla vazedilmiş mürekkep lafızları, bu lafızların anlamlara delâleti yönüyle konu edinen ilim*”¹⁶ şeklinde tanımlanarak bu ilmin anlamın üretilmesi ve yorumlanması süreçlerinde üstlendiği role dikkat çekilmiştir. Böylece dili oluşturan dizgelere ait tüm göstergelerle ilişki kurarak belirli sayıdaki kural ile sınırsız sayıda konuşma olayını birbirine bağlayan ve erken dönemde tüm dilsel araştırmaların merkezinde yer alan nahiv ilminde temel amaç anlamın ortaya çıkarılması ve genel olarak lafız-mana ilişkisinin kurulması olarak ifade edilmiştir.¹⁷

3. Gramatik Çözümleme Kavramı ve Nahvî Delâlet

Dile ilişkin çalışmalarda aralarındaki güçlü bağdan dolayı uygulamada ayrılmaları mümkün olmayan alt dizgelerin kuramsal düzeyde ses, biçim ve sözdizimi şeklinde ayrı ayrı çözümlenmesi, bilimsel çalışma adına yapılmış bir soyutlamayı ifade etmektedir. Nahiv ilmi, söz konusu üç dizgeye ilişkin gramatik çözümleme düzeylerine işaret edecek şekilde kullanıldığında bunların tamamının delâletle olan ilişkisi nahiv ilmi kapsamında değerlendirilebilmektedir.

¹² el-Curcânî, Abdulkâhir b. Abdirrahmân, *Delâilu'l-İ'câz*, Tahkik: Mahmûd Muhammed Şakir, el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Âmme, Kahire, 2000, 82-83.

¹³ el-Curcânî, *Delâilu'l-İ'câz*, 81.

¹⁴ Saîd Hasen Buhayrî, *Dirâsât Lugaviyye Tatbikiyye fi'l-Alâka beyne'l-Binye ve'd-Delâle*, Mektebetu'l-Âdâb, Kahire, 2005, 195, 204; el-Câbirî, *Bünyetu'l-Akli'l-Arabî*, 89; Mücellî Muhammed, *Devru'n-Nahv fi't-Tevcihi'd-Delâli*, 4-5.

¹⁵ es-Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ebî Bekr, *Miftâhu'l-Ulûm*, Tahkik: Abdulhamid Hindâvî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2011, 125;

¹⁶ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevzûâtî'l-Ulûm*, I-III, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985, I, 138.

¹⁷ Nâif Harmâ, *Edvâ' ale'd-Dirâsâti'l-Lugaviyyeti'l-Muâsıra*, Âlemu'l-Ma'rife, Kuveyt, 1978, 232; Muhammed Hamâse Abdullatif, *en-Nahv ve'd-Delâle*, 19, 31, 91.

Dolayısıyla delâletin sesbilimmsel, biçimbilimsel ve sözdizimsel türleri bulunmakta; anlam ayırıcı birimler olarak sesbirim, biçimbirim, sözcük ve cümle söz konusu edilmektedir. Buna göre dil dizgesinde gramatik çözümlemenin üçüncü aşamasını sözdizimi temsil etmekte ve delâletin birinci (savfî) ve ikinci (sarfî) düzeylerinden üçüncü düzey olan nahvî delâlete geçmek, sesbirim ve biçimbirim düzeylerinden kuruluşa ilişkin birimlere ya da sözcükten cümleye geçiş olarak nitelendirilmektedir.

Türkçe’de sözdizimi, cümle bilgisi veya tümcebilim, İngilizce’de syntax terimleri ile ifade edilen dar anlamdaki nahiv ilmi, cümleye ilişkin olguları, sözcük ve diğer dilsel birimler arasında kurulan sözdizimsel bağıntıları (ta‘lîk), dilsel birimlerin cümle içindeki görevlerini ve sıralanışlarını (tertîb) konu edinmektedir.¹⁸ Nahiv ilminin temsil ettiği sözdizimsel dizgenin temel unsurlarını gramatik çözümleme bağlamında beş başlıkta toplamak mümkündür:¹⁹

- Cümle türlerine (ihbâr, inşâ vb.) ilişkin genel gramatik anlamlar,
- Fâiliyet, mef‘ûliyet, izâfet gibi özel gramatik anlamlar,
- Özel gramatik anlamlar arasındaki bağıntılar (isnad, tahsis vb.),
- Ses ve biçim dizgelerinin sunduğu veriler,
- Gramatik anlamlara ilişkin karşıtsal değerler (ihbâr-inşâ, medih-zem, merfû-mecrûr, lâzım-müteaddî vb.).

Söz konusu unsurların gramatik çözümlemenin konusu olarak nahiv ilminde ele alınmış biçimleri, cümle kuruluğu ve i‘râb olmak üzere iki temel kavram üzerinden gerçekleştirilmektedir. Buna göre kuruluğu, dilin cümle yapısına hâkim olan kurallara uygun olmak zorundadır. Kuralın ihlal edildiği yapı anlamsız olacağından böyle bir yapının cümle olarak nitelendirilmesi mümkün değildir.²⁰ Cümle oluşturmak için seçilen dilsel birimler sesbirim, biçimbirim ve sözcük düzeylerinde anlam taşıyor olsa da belirli bir tertip dâhilinde bir araya getirilmedikçe sözdizimsel sorunların ötesinde anlamsal sorunlar ortaya çıkmaktadır. Bunları beş durum üzerinden sıralamak mümkündür: Birinci durumda sözdizimsel dizgenin kurallarına riayet edilmeden oluşturulmuş yapı, birbirinden kopuk ve anlamsız bir yığın haline gelmektedir. Örneğin قَفَا نَنْكَ مِنْ ذِكْرِي حَبِيبٍ وَمَنْزِلٍ (Durun! Sevgilinin ve onun yurduunun hatırasına ağlayalım.) sözü yerine مَنْزِلٍ قَفَا ذِكْرِي مِنْ نَنْكَ حَبِيبٍ denmesi durumunda anlamlı sözcüklerden oluşan

¹⁸ Kemâl Bîşr, *et-Tefkîru'l-Lugavî beyne'l-Kadîm ve'l-Cedîd*, Dâru Garîb, Kahire, 2005, 183; Mahmûd Ukkâşe, *et-Tahlîlu'l-Lugavî*, 118; İmer, Kâmile-Kocaman, Ahmet-Özsoy A. Sumru, *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2013, 235; Vardar, Berke, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual, İstanbul, 2002, 182, 198; Korkmaz, Zeynep, *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, 100.

¹⁹ Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-Arabiyye Ma‘nâhâ ve Mebnâhâ*, Dâru’s-Sekâfe, ed-Dâru'l-Beyzâ, 1994, 36-37.

²⁰ İbrahim Enîs, *Delâletu'l-Elfâz*, Mektebetu'l-Anglo el-Mısriyye, Kahire, 1984, 48; Mehdî Es‘ad Arâr, *Cedelu'l-Lafz ve'l-Ma‘nâ Dirâse ft Delâleti'l-Kelime'ti'l-Arabiyye*, Dâru Vâil, Amman, 2002, 27.

yapı cümle değeri kazanmayacaktır.²¹ Sözdizimsel dizgenin kurallarına riayet edilmediğinde ortaya çıkan ikinci ihtimalde, ifade anlamsal açıdan kabul edilebilir olsa da gramatik açıdan sorunlu hale gelmektedir. Örneğin فَذُّ زَيْدًا رَأَيْتُ cümlesinde sözcükler dil dizgesinin onaylamadığı yerde bulunduğundan cümle “çirkin” ve “zayıf” olarak nitelendirilmektedir.²² Üçüncü ihtimalde cümleyi oluşturan sözcükler arasında kabul edilebilir bir anlamsal ilişki -belirli bir bağlamda söz konusu olabilecek mecaz dışında- bulunmadığı için sentaktik anlama sahip olan cümle doğruluk değeri (semantik anlam) bakımından “yanlış” (kezib) olarak nitelendirilmektedir. Örneğin “Dağı yükledim.”, “Kadın iskemleyi besledi.” ve “İnsan beş ayaklıdır.” gibi cümlelerde sözcüklerle bu sözcüklerin yüklendiği gramatik işlevler arasında seçme kuralları²³ ve anlam belirleyicileri açısından sorunlar bulunmaktadır.²⁴ Dördüncü ihtimalde dizim, cümle anlamı üzerinde doğrudan belirleyici konumdadır. Örneğin ضَرَبَ مُوسَى عِيسَى (Musa İsa’yı dövdü.) cümlesinin yerine ضَرَبَ عِيسَى مُوسَى (İsa Musa’yı dövdü.) cümlesinin kullanılması veya “The hunter killed the tiger.” (Avcı kaplanı öldürdü.) cümlesinin “The tiger killed the hunter.” (Kaplan avcıyı öldürdü.) şekline dönüştürülmesi cümle anlamını tamamen değiştirmektedir.²⁵ Sözdizimsel dizge ile cümle anlamı arasındaki ilişkiye dair beşinci durumda ise dizim cümlede vurgulanmak istenen husus üzerinde belirleyici olmaktadır. Örneğin mef’ûlün takdim edildiği ضَرَبَ زَيْدًا عَبْدَ اللَّهِ (Zeyd’i dövdü Abdullah.) ve زَيْدًا عَرَفْتُ (Zeyd’i tanıdım, başkasını değil.) cümlelerinde ضَرَبَ عَبْدَ اللَّهِ زَيْدًا (Abdullah Zeyd’i dövdü.) ve عَرَفْتُ زَيْدًا (Zeyd’i tanıdım.) cümlelerinde bulunmayan bir vurgu söz konusudur.²⁶

Söz konusu örneklerde cümlelerin, cümleyi oluşturan sözcükler dışında bir öğeye daha sahip olduğu görülmektedir. Bu öge, öğeler arasındaki ilişkidir. Buna göre “Avcı tavşan vurdu.” cümlesinde a) avcı, b) tavşan, c) vurdu ve d) bu üç öge arasındaki ilişki olmak üzere dört öge bulunmaktadır. Bu durum dizgenin

²¹ el-Curcânî, Abdulkâhir b. Abdirrahmân, *Esrâru'l-Belâga*, Tahkik: Mahmûd Muhammed Şakir, Matbaatu'l-Medenî, Kahire, 1991, 4-5.

²² Sîbeveyh, Ebû Bîşr Amr b. Osman, *el-Kitâb*, I-V, Tahkik: Abdusselâm Muhammed Harun, Mektebetu'l-Hancî, Kahire, 1988, I, 25; er-Rummânî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsa, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, I-II, Tahkik: Muhammed İbrahim Yûsuf Şeybe, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Mekke, 1415, I, 151.

²³ Seçme kuralları, bir öğeyle aynı cümlede yer alan diğer öğeler arasındaki bağdaşma sorunuyla ilgi olan ve dilsel birimlerin kullanılmasına yön veren anlamsal kurallardır. Örneğin duvar kelimesi gülmek eyleminin öznesi olamaz. Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 166.

²⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, I, 25; Aksan, Doğan, *Anlambilim Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Engin Yayın Evi, Ankara, 49; Özlem, Doğan, *Mantuk*, Notos Kitap, İstanbul, 2016, 141.

²⁵ İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman, *el-Hasâis*, I-III, Tahkik: Muhamed Ali en-Neccâr, el-Hey'etu'l-Âmme li Kusûri's-Sekâfe, Kahire, 2006, I, 35; Akerson, Fatma Erkman, *Anlam Çeviri Karşılaştırma*, ABC Kitabevi, İstanbul, 1991, 108.

²⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, I, 56; el-Kazvînî, el-Hatîb Celâluddîn Muhammed b. Abdirrahmân, *el-İzâh fî Ulûmi'l-Belâga*, Tahkik: İbrahim Şemsuddîn, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, 94.

sözcükleri aşan yönünü ortaya koymakta ve cümlelerin anlamını bilmek için sadece sözlüksel anlamın yeterli olmadığını göstermektedir. Buradan bir dilsel göstergenin bildirişim değerinin ait olduğu dil dizgesi içindeki yere bağlı olduğu, dilin çeşitli dizgeleri arasında olduğu gibi sözdizimi dizgesi ile anlam arasında da sıkı bir ilişkinin bulunduğu ve cümle anlamının belli sözdizimsel kalıplar içinde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.²⁷

Dil olgusunun nahiv ilminde ele alındığı ikinci düzey i'râb olgusudur. İ'râb kavramına ilişkin iki ayrı kullanım söz konusudur. Bunlardan ilkinde göre i'râb, sözdizimi anlamındaki nahiv ile aynı gerçekliğe işaret eder. Dolayısıyla *ilmu'l-i'râb* ifadesi, *ilmu'n-nahv* anlamına gelir. Bu kullanımıyla i'râb, sözdizimsel dizgeye ait tüm unsurları kapsar. İkinci kullanımda ise i'râb, sözdizimi dizgesi içinde yer alan lafzî karinelere biri olan i'râb alâmeti anlamındadır.²⁸ Buna göre cümleyi oluşturan sözcüklerin istenen anlamı ifade edebilmeleri için i'râb alâmetlerinin kastedilen manaya uygun olması gerekmektedir. Nitekim هُنَّ حَوَاجُّ بَيْتِ اللَّهِ cümlesi ile هُنَّ حَوَاجُّ بَيْتِ اللَّهِ cümlesi aynı sözcüklere ve aynı dizime sahip olmalarına rağmen i'râb alâmetindeki farklılık nedeniyle farklı anlamlara delâlet etmektedir. Birinci cümle kadınların Kâbe'yi haccettiklerini anlatırken ikinci cümle kadınların Kâbe'yi haccetmek istediklerini ancak bu eylemin henüz gerçekleşmediğini bildirmektedir.²⁹ İ'râb alâmetinin anlamsal işlevine dair bu örnek, harf ve hareke değişimi bağlamında sesbirim-anlam ilişkisinin bir boyutuna işaret etmektedir.

²⁷ Akerson, *Anlam Çeviri Karşılaştırma*, 108; Aksan, *Anlambilim*, 162; Bor, İbrahim, *Dil, Düşünce ve Anlam*, Elis Yayınları, Ankara, 2014, 26-27.

²⁸ Muhammed Hamâse Abdullatîf, *el-Alâmetu'l-İ'râbiyye fi'l-Cümle beyne'l-Kadîm ve'l-Hadîs*, Dâru Garîb, Kahire, 2001, 214; Ahmed Süleyman Yâkût, *Zâhiratu'l-İ'râb fi'n-Nahvi'l-Arabî ve Tatbikuhâ fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Ma'rife el-Câmiyye, İskenderiye, 1994, 15.

²⁹ İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed, *es-Sâhibi fi Fıkhî'l-Lugati'l-Arabîyye ve Mesâlihâ ve Süneni'l-Arab fi Kelâmihâ*, Tahkik: Ömer Fâruk et-Tabbâ', Mektebetu'l-Maârif, Beyrut, 1993, 197. Kûfe nahiv ekolüne mensup Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805) ile Haneî fâkih Ebû Yûsuf (ö. 182/798) arasında halifenin huzurunda geçtiği rivayet edilen olay, nahiv-fıkıh ilişkisinin ele alındığı düzeyi göstermesi bakımından da önemlidir. Buna göre Kisâî'nin "Bir kimse أَنَا فَتَيْلُ غَلَامِكْ diye itirafa bulursa bu kimse hakkında ne hükümde bulunursun?" sorusuna Ebû Yûsuf kısas gerektiğini söyleyerek cevap verir. Kisâî, adamın أَنَا فَتَيْلُ غَلَامِكْ demesi durumunda hükümün ne olacağını sorar ve yine kısas gerektiği cevabını alır. Bunun üzerine Kisâî Ebû Yûsuf'un hata ettiğini söyler. Zira birinci cümle öldürme eyleminin gerçekleştiğini, ikinci cümle ise henüz gerçekleşmediğini bildirmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Hayyân et-Tevhîdî, Ali b. Muhammed, *el-Besâir ve'z-Zehâir*, I-X, Tahkik: Vedâd el-Kâdî, Dâru Sâdır, Beyrut, 1988, V, 203; el-Hamevî, Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ İrşâdu'l-Erib ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, I-IIIV, Tahkik: İhsan Abbâs, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1993, IV, 1741. Benzer örnekler için bkz. İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *Te'vîlu Muşkilî'l-Kur'ân*, Tahkik: es-Seyyid Ahmed Sakr, Mektebetu Dâri't-Turâs, Kahire, 1973, 14.

4. Gramatik Çözümlemenin İstikameti

Gramatik çözümleme işlemini mütekellim ve muhatap açısından değerlendirmek aslında lafız-mana sorunsalını salt dilbilimsel sınırlar içinde ele almanın ve dilsel metni metnin kendisi ile yorumlamanın imkânını değerlendirmek demektir. Böyle bir değerlendirme gramatik kuralla ilişkin anlamdan bağımsız bir gerçeklik alanının var olup olmadığı sorusuna da cevap aramak olacaktır. Bu anlamda gramatik çözümlemeye ilişkin i'râb ve ta'lik işlemlerinin mütekellim ve muhatap açısından farklı istikametler arz ettiği görülmektedir.

Mütekellim açısından cümle, iletilmek istenen anlama uygun şekilde tertip edilir ve kelimeler söz konusu anlama göre konumlandırılarak i'râb edilir. Burada i'râb alâmeti, tonlama ve diğer gramatik karineler kastedilen anlama göre şekillenir. Farklı bir anlam kastedildiğinde karineler o doğrultuda değiştirilir. Dolayısıyla mütekellim açısından bakıldığında i'râb, belirleyen değil belirlenen konumundadır ve anlama tâbidir. Muhatap ise mütekellimle görüşme imkânını yitirip metne dolaylı olarak muhatap olduğunda cümleyi farklı i'râb alâmetlerine göre çözümleyerek farklı anlamlandırmalar yapabilmektedir. Dolayısıyla muhatap açısından gramatik çözümleme belirleyici konumdadır ve anlam i'râba tâbi olmaktadır.³⁰

Gramatik çözümlemeye ilişkin belirleyici hususlardan biri sözlüksel anlam uyumudur (münâsebe mu'cemiyye). Nahiv bilginleri ifadeyi oluşturan kelimelerin sözlüksel anlamlarının bilinmesini, gramatik çözümlemenin temel şartı olarak belirlemiştir.³¹ Dolayısıyla anlamı bilinmeyen ifadelerin (hurûf-ı mukatta'a gibi) i'râbı mümkün görülmemiş, anlam uyumsuzluğuna yol açacak i'râb tercihleri reddedilmiştir. Örneğin ﴿وَكُلُّ شَيْءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ﴾ ayetinde³² فعلوه fiilinin haber kabul edilmesi (her şeyin Zubur'da yapılmış olması) anlam açısından mümkün olmadığından sıfat olarak i'râb edilmesi gerekmektedir. Anlam; كُل kelimesinin mübtedâ³³ فعلوه fiilinin sıfat ve في الزُّبُر ifadesinin haber olmasını gerektirmektedir.³⁴ Ferrâ (ö. 207/822)'nın aşağıdaki ifadeleri anlam-mütekellim/muhatap ilişkisine değinmesi bakımından önemlidir:

“Âyette sadece ref' ihtimali mümkündür. Çünkü kastedilen, sözü edilen kimselerin yaptıkları her şeyin Zubur'da yazılı olduğudur. Dolayısıyla كُل

³⁰ Halîl Ahmed Amâyira, *el-Mesâfe beyne't-Tanzîri'n-Nahvi ve't-Tatbîki'l-Lugavî*, Dâru Vâil, Amman, 2004, 220.

³¹ İbn Hişâm, Cemâluddîn Abdullah b. Yûsuf el-Ensârî, *Muğni'l-Lebîb an Kutubi'l-E'ârîb*, I-II, Tahkik, Mâzin el-Mübârek-Muhammed Ali, Dâru'l-Fîkr, Dımaşk, 1964, II, 582.

³² Kamer, 54/52.

³³ Kelimenin mansûb olarak mef'ûl kabul edilmesi durumunda da aynı anlamsal sorun (her şeyin Zubur'da yapılmış olması) ortaya çıkmaktadır.

³⁴ el-Ferrâ, Ebû Zekerrîyyâ Yahya b. Ziyâd, *Meâni'l-Kur'ân*, I-III, Tahkik: Ahmed Yûsuf Necati-Muhammed Ali en-Neccâr, el-Hey'etu'l-Âmme'l-Mısriyye li'l-Kitâb, Kahire, 1980, II, 95-96; İbn Hişâm, Cemâluddîn Abdullah b. Yûsuf el-Ensârî, *Şerhu Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sadâ*, (Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd'in Sebîlu'l-Hudâ bi Tahkîki Şerhi Katri'n-Nedâ'sı ile birlikte) el-Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kübrâ, Kahire, 1966, 273.

kelimesi mübtedâ ve في الزبر ifadesi onun haberidir, فعلوه ifadesi ise شيء kelimesinin sıfatıdır. Eğer âyetle aynı yapıdaki başka cümleler söz konusu olsaydı كَلَّ kelimesinin ref' durumu da nasb durumu da câiz olurdu. Örneğin كَلَّ رَجُلٌ كَلَّ kelimesinin ref' durumunda eğer 'Her bir adamı evde dövdüler.' demek istersen كَلَّ kelimesini merfû veya mansûb yapabilirsin. Eğer 'Dövdükleri her bir kimse evdedir.' demek istiyorsan كَلَّ kelimesini merfû yaparsın.³⁵

Ferrâ, gramatik çözümlenmeye ilişkin i'râb tercihlerinin ve isnad-ta'lik ilişkilerinin kastedilen anlama göre tayin edildiği hususunu vurgulamaktadır.³⁶ Benzer şekilde Radyyyuddîn el-Esterâbâdî (ö. 688/1289) de gramatik çözümlenmenin istikametini mütekellim ve muhatap açısından şu şekilde ortaya koymaktadır:

“... Eğer sahip olduğun kölelerden her birini yirmi dinara satın almış olduğunu bildirmek istiyorsan كَلَّ kelimesini nasb ederek كَلَّ وَاحِدٍ مِنْ مَمَالِكِي اسْتَرَيْتُهُ اسْتَرَيْتُكَ dersin. Bu durumda ifadenin takdiri كَلَّ وَاحِدٍ مِنْ مَمَالِكِي بَعَشْرِينَ şeklindedir. Buna karşın كَلَّ kelimesini refedersen iki ihtimal ortaya çıkar. Birinci ihtimale göre اسْتَرَيْتُهُ ifadesi haber olur ve بَعَشْرِينَ ifadesi ona taalluk eder. Yani kölelerden her biri yirmi dinara satın alınmıştır, demektir ki kastedilen anlam budur. İkinci ihtimale göre ise اسْتَرَيْتُهُ ifadesi sıfat ve بَعَشْرِينَ ifadesi haber olur. Bu durumda anlam, 'Satın almış olduğum her bir köle yirmi dinardır.' şeklinde ortaya çıkar.³⁷

Söz konusu üç örnekten birincisinde (وَكَأَنَّ شَيْءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبْرِ) cümleyi oluşturan sözcükler arasındaki anlamsal ilişkilerin gramatik çözümlenmeyi yönlendirdiği ve birden fazla ihtimale izin vermediği görülmektedir. Ancak ikinci (كَلَّ رَجُلٌ كَلَّ فِي الدَّارِ) ve üçüncü (كَلَّ وَاحِدٍ مِنْ مَمَالِكِي اسْتَرَيْتُهُ بَعَشْرِينَ) örneklerde sözlüksel anlam uyumsuzluğu yaratmayacak birden fazla ihtimal bulunmaktadır. Burada muhatapın nasıl bir yol izleyeceği önem kazanmaktadır. Muhatapın gramatik çözümlenme yapabilmek için kastedilen anlamın ne olduğunu tespit etmesi gerekmektedir. Bunu mütekellime sorma imkânı olmadığında söz konusu ihtimallerden birini diğerine tercihte etkili olan metin dışı unsurlar devreye girmek durumundadır. Bunlardan bir olan muhatapın itikadî eğilimleri, burada tartışma konusu olmuş bir âyet (Kamer, 54/49) bağlamında ve nahiv bilginleri ile Kur'an yorumcularının görüşleri üzerinden ele alınacaktır.

5. Birden Çok Gramatik Çözümlenmeye İmkân Tanıyan İfadeler

Bir sözdizimi yapısının birden çok anlambilimsel yorumunun bulunması, biçim ve anlam arasında bire bir karşılıklılık bulunmaması halinde dilsel bir

³⁵ el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, II, 95-96.

³⁶ Benzer örnekler için bkz. el-Müberred, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd, *el-Muktedab*, I-IV, Tahkik: Muhammed Abdulhâlık Udayme, Kahire, 1994, II, 32; el-Galâyîni, Mustafa, *Câmiu'd-Durûsi'l-Arabiyye*, I-III, Tahkik: Abdulmun'im Hafâce, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 1987, II, 178.

³⁷ el-Esterâbâdî, Radyyyuddîn Muhammed b. el-Hasen, *Şehu'r-Radî ale'l-Kâfiye*, I-IV, Tashih: Yûsuf Hasen Ömer, Menşûrâtu Câmiati Kâryûnus, Bingazi, 1996, I, 462.

biçimin iki ya da daha çok sayıda yoruma yol açması durumu bir sözdizimi terimi olarak “bulanıklık” ya da “belirsizlik” (ambiguity) kavramları ile ifade edilmektedir.³⁸ Bu durum sözlüksel anlam düzeyinde eş adlılık ve çok anlamlılık, sözdizimsel düzeyde ise yüzey yapının iki ya da daha çok derin yapıya bağlanabilmesi gibi nedenlerle³⁹ ortaya çıkmaktadır. Bu dil olgusunu ifade etmek için bulanıklık/belirsizlik yerine çok anlamlılık terimi de kullanılmakta ve bir dilsel ifadenin birden çok kuruluş yapısına sahip olması sentaktik çok anlamlılık (syntactic ambiguity) terimi ile ifade edilmektedir.⁴⁰ Arapça’da söz konusu dil olgusu için “lebs”, “taaddüdü’l-evcuh”, “gumûd”, “ihtimâlâtü’l-vücûh” ve “iltibâs” gibi terimler kullanılmaktadır.⁴¹ Buna göre bir dilsel ifadenin sözlüksel/bağlamsal anlam itibarıyla birden çok anlam ihtimali taşıması semantik bulanıklık (الالتباس الدلالي) gramatik yapısı nedeniyle birden çok anlam ihtimaline sahip olması ise sözdizimsel bulanıklık (الالتباس النحوي) terimi ile ifade edilmektedir. Örneğin شاهدتُ المعلمَ مُسرِّعًا cümlesinde hâl konumundaki مُسرِّعًا kelimesi için iki sâhibü’l-hâl ihtimali bulunduğundan cümlede sözdizimsel bulanıklık söz konusu olmaktadır.⁴² Lebs ile ihtimâlû’l-vücûh arasında bir ayırım yaparak birincisini, “ifadeye ilişkin birden çok anlam ihtimali bulunup bunlardan birini tercih ettirecek bir karinenin olmaması”, ikincisine ise “birden çok anlam ihtimali bulunup bunlardan her biri için doğruluğuna delâlet edecek bir karinenin bulunması” şeklinde tanımlayan dilbilimciler de bulunmaktadır.⁴³

Arap dilinde sıklıkla rastlanan⁴⁴ ve iştigâlin konusu olarak birden çok gramatik çözümlemeye imkân tanıyan زَيْدًا ضَرْبِيَّةً gibi ifadelerde mukaddem isme

³⁸ İmer-Kocaman-Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 65; Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 35.

³⁹ Anlam bulanıklığının nedenleri genel olarak biçimsel ve anlamsal nedenler olmak üzere iki üst başlıkta toplanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Hamâse Abdullatîf, *el-Alâmetu’l-İ’râbiyye*, 293-305; Temmâm Hassân, *Makâlât fi’l-Luga ve’l-Edeb*, I-II, Âlemu’l-Kutub, Kahire, 2006, II, 34-64; es-Sâmerrâî, Fâdıl Sâlih, *el-Cumletu’l-Arabiyye ve’l-Ma’nâ*, Dâru’l-Fikr, Amman, 2013, 12-20; Kaya, Mehmet, *İ’râb Değerlendirmelerinin Kur’ân’ın Anlaşılmasındaki Rolü -Zemahşerî Örneği-*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2014, 215-226.

⁴⁰ Grünberg, Teo, *Anlama Belirsizlik ve Çok Anlamlılık*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1999, 96.

⁴¹ Muhammed Hamâse Abdullatîf, *el-Alâmetu’l-İ’râbiyye*, 293; Hâdî Nehr, *İlmü’d-Delâle*, 118; Ullmann, Stephen, *Devru’l-Kelime fi’l-Luga*, Çeviren: Kemal Bışr, Dâru Garîb, Kahire, ty., 107; Lyons, John, *Nazariyyetu Chomsky el-Lugaviyye*, Çeviren: Hilmi Halîl, Dâru’l-Ma’rife el-Câmiyye, İskenderiye, 2016, 91, 120; Temmâm Hassân, *Makâlât fi’l-Luga ve’l-Edeb*, II, 32; Muhammed Hasen Bâkellâ vd.; *A Dictionary of Modern Linguistic Terms*, Librairie du Liban, Beirut, 1983, 3.

⁴² İmîl Bedî’ Ya’kûb-Mişel ‘Âsî, *el-Mu’cemu’l-Mufasssal fi’l-Luga ve’l-Edeb*, I-II, Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, Beyrut, 1987, I, 206.

⁴³ Temmâm Hassân, *İctihâdât Lugaviyye*, Âlemu’l-Kutub, Kahire, 2007, 179; Temmâm Hassân, *el-Fikru’l-Lugaviyyu’l-Cedîd*, Âlemu’l-Kutub, Kahire, 2011, 135.

⁴⁴ Sibeveyh, *el-Kitâb*, I, 148.

ilişkin ref[°] veya nasb durumları hakkında nahiv kitaplarında şu ihtimaller zikredilmektedir:⁴⁵

Nasb durumunun öne çıkması (tereccuh): Mukaddem isimden sonraki fiilin talep bildiren bir fiil olması (زَيْدًا إِضْرِبْهُ), mukaddem isimden önce bir fiil cümlesinin bulunması (قَامَ زَيْدٌ وَعَمْرًا أَكْرَمْتُهُ) ve mukaddem isimden önce daha çok fiillerle kullanılan bir edatın gelmesi (أَزِيدًا ضَرَبْتُهُ) gibi durumlarda mukaddem isim için nasb durumu tercih edilmektedir.

Nasb durumunun zorunlu (vâcib) olması: Mukaddem isimden önce fiile özgü bir edat bulunması (إِنْ زَيْدًا رَأَيْتَهُ فَأَكْرَمْتُهُ) durumunda nasb durumu zorunlu hale gelmektedir.

Ref[°] durumunun zorunlu (vâcib) olması: Mukaddem isimden önce yalnızca isim cümlesine dâhil olan bir edatın bulunması (خَرَجْتُ فَإِذَا زَيْدٌ يَضْرِبُهُ عَمْرًا) durumunda ref[°] durumu zorunlu olmaktadır.

Nasb ve ref[°] durumlarının eşdeğerde (istivâ) olması: Mukaddem isimden önce haberi fiil cümlesi olan bir isim cümlesinin bulunması (زَيْدٌ قَامَ أَبُوهُ وَعَمْرًا أَكْرَمْتُهُ) durumunda nasb ve ref[°] durumları eşdeğerdedir.

Söz konusu dört durum dışındaki cümlelerde ise genel bir kural olarak ref[°] durumu öne çıkmakta (tereccuh) ve bu durum kullanımın bu yönde olduğunu belirten “vech”⁴⁶ terimi ile ifade edilmektedir.

Tasnifte tereccuh, vücûb ve istivâ için dil içi bağlam çerçevesinde birtakım gramatik karineler söz konusu edilmiştir. Bu karinelerin varlığı iki ihtimalden birinin öne çıkmasını, birinin zorunlu hale gelmesini veya iki ihtimalin eşdeğer olmasını sağlamaktadır. Ancak şartları taşıdığı halde kurala aykırı kullanımların var olması, ya ilgili ifadede birtakım takdirler yapmayı zorunlu kılmakta ya da anlamsal bir engelin bulunduğunu göstermektedir. Dolayısıyla “... yapılacak takdir, kastedilen anlama göre olmalıdır.”⁴⁷ ve “iştigâl isminin refedilmesi durumunda fiil için kastedilen anlamı bozacak bir sıfat durumu ihtimali ortaya çıkıyorsa iştigâl isminin nasb edilmesi gerekir.”⁴⁸ ifadelerinde de görüldüğü üzere anlam, söz konusu beş ihtimalin tamamının üzerinde belirleyici bir konuma sahip olmaktadır. Nitekim ﴿إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ﴾ âyeti⁴⁹ İbn Hişâm (ö. 761/1360)’ın tasnifine göre değerlendirildiğinde ref[°] ihtimali⁵⁰ tereccuh etmektedir. Ancak âyetle ilgili yorumlara bakıldığında bazı müfessirlerin nasb ihtimalini bazılarının ise ref[°] ihtimalini tercih ettikleri görülmektedir. Dolayısıyla bu tercihlerin gramatik nedenlere değil, ihtimallerden birinin terk edilmesini gerektirdiği düşünülen anlamsal bir nedene dayandığı ortaya çıkmaktadır. O halde

⁴⁵ İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-Nedâ*, 268-273.

⁴⁶ el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, II, 95.

⁴⁷ İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-Nedâ*, 273.

⁴⁸ es-Sabbân, *Hâşiyetu's-Sâbbân alâ Şerhi'l-Uşmûnî*, II, 115.

⁴⁹ Kamer, 54/49.

⁵⁰ Nitekim âyette ref[°] durumunun daha güçlü olduğu ifade edilmiştir. Bkz. İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman, *el-Muhteseb fi Tebyini Şevâzî'l-Kirâ'ât ve'l-İzâh anhá*, I-II, Tahkik: Ali en-Necdî Nâsîf-Abdulhalim en-Neccâr, Dâru Sezgin, 1986, II, 300.

birden çok gramatik çözümlenmeye imkân tanıyan bu gibi ifadelerle ilişkin iki yaklaşım biçiminin bulunduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan birincisi metnin iç bağlamından hareketle ve tüm biçimbirim düzeylerinde kastedilen anlama uygun gramatik çözümlenmeyi bulmaya çalışmaktır. İkincisi ise özellikle kastedilen anlam vurgusu üzerinden metnin dış bağlamına müracaat etmektir. İkinci yaklaşıma örnek olarak Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344)'nin söz konusu âyetin yorumuna dair şu ifadeleri ele alınabilir:

“Fiil öncesindeki ifadeye sıfat olarak yorumlanabiliyor ve fiilden sonraki ifade haber olarak değerlendirilebiliyorsa, kastedilen anlam fiilin haber olması ise birinci isimde nasb tercih edilir ki fiilin sıfat olmadığı anlaşılın.”⁵¹

Alıntıda “kastedilen anlam fiilin haber olması ise” ifadesi önemlidir. Söz konusu kastın herkesçe kabul edilebilir yollarla tespit edilip edilmediği hususu tartışmalıdır. Zira âyette fiilin sıfat olduğunu söyleyen yorumcular da bulunmaktadır. Üzerinde düşünüldüğünde fiilin haber olarak yorumlanmasının, Allah'ın her şeyi yarattığı şeklindeki temel inanç ilkesi ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim fiilin sıfat olarak yorumlanması durumunda Allah'ın yaratmadığı şeylerin bulunabileceği anlaşılacaktır. Bu yorum başka âyetlerle de desteklenmektedir. Ancak aksi yöndeki yorum⁵² için de destek olarak kullanılan âyetler bulunmaktadır. Dolayısıyla tercihin yorumcunun itikadına boyun eğmekten kurtulamadığı, gramatik yorumun inanç, fikrî ekol ve varlık tasavvuru gibi dinamikler tarafından yönlendirilebildiği anlaşılmaktadır. Kaynaklarda bir dil ekolüne nispet edilen çözümlenmeler veya “Bu Mu‘tezilenin i‘râbidir.”⁵³ şeklindeki ifadeler de bu hususa işaret etmektedir.

Birden çok gramatik çözümlenmeye imkân tanıyan ifadelerde metin dışı unsurların -özellikle de itikadî ve siyâsî eğilimlerin- gramatik çözümlenme üzerindeki etkisine işaret etmesi bakımından aşağıdaki olay önem arz etmektedir. Buna göre Ebû Osman el-Mâzinî (ö. 249/863)'ye filolojik yorum ve tevellere karşı olmakla bilinen⁵⁴ ve bazı kaynaklarda cibrî olduğu ifade edilen⁵⁵ hocası Asma'î

⁵¹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf, *el-Bahru'l-Muhît*, I-VIII, Tahkik: Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993, VIII, 181.

⁵² Kullanın fiillerinin yaratılması sorununa ilişkin tartışmanın ayrıntıları ve iki farklı yaklaşıma ait delillerin ele alınış biçimleri için bkz. el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Halku Ef'âli'l-İbâd*, Tahkik: Abdurrahmân Umeyra, Dâru 'Ukâz, Cidde, ty., 46 vd.; el-Kâdî Abdulcebbâr, Ahmed el-Hemedânî, *el-Uşûlu'l-Hamse el-Mensûb ile'l-Kâdî Abdilcebbâr*, Tahkik: Faysal Bedir Avn, Matbûatu Câmiati Kuveyt, 1998, 76-82; İbn Kayyım el-Cevziyye, *Şifâu'l-'Alîl fî Mesâili'l-Kazâ' ve'l-Kader ve'l-Hikme ve't-Ta'lîl*, Tahrir: el-Hassanî Hasen Abdullah, Mektebetu Dâri't-Turâs, Kahire, ty., 109 vd.

⁵³ Kaya, *İ'râb Değerlendirmelerinin Kur'an'ın Anlaşılmasındaki Rolü*, 224.

⁵⁴ Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, I-VI, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1981, II, 205; Tülücü, Süleyman, “Asma'î”, *DİA*, I-XLIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991, III, 499.

⁵⁵ Ali b. Hamza el-Basrî, *Bakıyyetu't-Tenbihât alâ Egâli'ti'r-Ruvât*, Tahkik: Halil İbrahim Atıyye, Vizâratu's-Sekâfe ve'l-İ'lâm, Bağdat, 1991, 36.

(ö. 216/831)'den neden az sayıda rivayette bulunduğu sorulduğunda hocasının yanında Kaderiyye taifesinden olmak ve Mu'tezile mezhebine meyletmekle suçlandığını ifade ederek şu olayı anlatmıştır:

“Birgün Asma‘î'nin meclisine gittim. Bana ﴿إِنَّا كُلُّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ﴾ âyeti hakkında ne düşündüğümü sordu. Ben de Sîbeveyh'e göre nasb durumunda iştigâl söz konusu olduğu için ref' durumunun daha güçlü olduğunu ve muzmer bir fiil takdir edilmesini gerektirecek bir neden bulunmadığını; ancak kıraat âlimlerinin çoğunun nasb dışındaki kıraatleri kabul etmediğini, bu yüzden de kıraatlere tabi olmamız gerektiğini söyledim. Bana ref' ve nasb durumları arasındaki anlam farkının ne olduğunu sordu. Niyetini anladım ve insanları aleyhimde kışkırtmasından korkarak soruya cevap vermek yerine ref' durumu ibtidâ ile nasb durumu ise muzmer bir fiil takdiriyledir, dedim.”⁵⁶

Olay, gramatik çözümlerinin siyasi ve itikadî zeminde tartışmalara yol açabildiğini göstermenin yanında yapılacak gramatik tercihlerde ne gibi çekincelerin belirleyici olabildiğini de ortaya koymaktadır.

Tartışmaya konu âyetin üç farklı gramatik çözümlemesi ve bunların anlamsal karşılıkları şöyle bir çizge ile gösterilebilir:

Kastedilen Anlam	İ'râb Durumu	Sonuç
Allah'ın her şeyi bir ölçü ile yarattığı	1) Nasb: كُلُّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ (كل) kelimesi, mukaddem mef'ûldür. (بقدر) ifadesi (خلقناه) fiiline taalluk etmektedir.	Allah'ın yarattıkları dışında mahlûk olamaz.
	2) Ref*: كُلُّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ (كل) kelimesi, mübtedâdır. (خلقناه) cümlesi haberdir. (بقدر) ifadesi (خلقناه) fiiline taalluk etmektedir.	
Allah'ın yarattığı her şeyin bir ölçü ile olduğu	3) Ref*: كُلُّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ (كل) kelimesi, mübtedâdır. (بقدر) ifadesi haberdir. (خلقناه) cümlesi, شيء kelimesinin sıfatıdır.	Allah'ın yarattıkları dışındaki mahluklar (örneğin kulların fiilleri) ölçüsüz olabilir.

Erken dönem müfessirlerinden Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) âyeti öncesindeki âyetle birlikte yorumlayarak Allah'ın günahkârlara azabı takdir ettiğini ifade etmiş; ancak kaderi inkâr edenlere yönelik bir ifade kullanmamıştır.⁵⁷ Bu yorum çizgedeki bir numaralı yorumdur. İlk dilbilimsel

⁵⁶ Ali b. Hamza el-Basrî, *Bakıyyetu't-Tenbihât alâ Egâlitî'r-Ruvât*, 36.

⁵⁷ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, I-V, Tahkik: Abdullah Mahmud Şehâte, Muessesetu't-Târîhi'l-Arabî, Beyrut, 2002, IV, 184;

tefsir yazarlarından Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830) âyette birinci yorum dışında كل kelimesinin merfû ve خلقناه fiilinin sıfat olduğu yönünde bir yorumdan (çizgede üçüncü yorum) bahsetmiş; ancak bu yorum hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.⁵⁸ Sonraki tefsirlerde ise âyetin kaderi inkâr edenler hakkında nâzil olduğuna dair rivayetlere yer verildiği ve Kur'ân'da kaderi inkâr edenlere dair ifade olup olmadığı sorusunun söz konusu rivayetler üzerinden cevaplandırıldığı görülmektedir. Buna göre ﴿ذُوقُوا مَسَّ سَقَرَ﴾ “*Cehennem dokunuşunu tadın bakalım.*” dendikten sonra söz konusu âyette “*Biz her şeyi bir kaderle yarattık.*” denmiştir. Dolayısıyla âyette nasb kıraatiyle ve “kader” kelimesinin iki anlamına bağlı olarak “her şeyin levh-i mahfuzda kayıtlı (kaza/kader) olduğu” veya “her şeyin bir ölçü ve düzen (mikdâr) içinde yaratıldığı” anlatılmaktadır.⁵⁹ Buradaki “her şey” kavramının kapsamına insanların nefisleri, amelleri, eserleri, kalplerinden geçenler, aldıkları nefesler, iyi ve kötü ahlakları, ecelleri ve maişetleri de dâhil edilmiştir.⁶⁰

Farklı ekollere mensup yorumcuların söz konusu yorumda (çizgede birinci yorum) fikir birliği içinde oldukları görülmektedir. Bu yorumcuların karşı yorumlara ilişkin değerlendirmeleri yorumun temel dayanaklarını göstermesi

⁵⁸ el-Ahfeş, Ebu'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Ahfeş el-Evsat, *Meâni'l-Kur'ân*, I-II, Tahkik: Hüdâ Mahmûd, Mektebetu'l-Hancı, Kahire, 1990, II, 529.

⁵⁹ el-Kummî, Ebu'l-Hasen Ali b. İbrahim, *Tefsîru'l-Kummî*, I-III, Muessesetu'l-İmâm el-Mehdî, Kum, 1435, III, 1032; et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Tahik: Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Kahire, 2001, XXII, 160; ez-Zeccâc, Ebû İshak İbrahim b. es-Serî, *Meâni'l-Kur'ân ve l'râbuhû*, I-V, Tahkik: Abdulcelil Abduh, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1988, V, 92; et-Tûsî, Ebû Cafer Muhammed b. el-Hasen, *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-X, Tahkik: Ahmed Habîb, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, ty., IX, 460; İbn Ebî Hâtim, Abdurrahmân b. Muhammed, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, I-X, Tahkik: Es'ad Muhammed et-Tayyib, Mektebetu Nizâr, Mekke, 1997, X, 3321; es-Semerikandî, Ebu'l-Leys, *Bahru'l-Ulûm*, I-III, Tahkik: Ali Muhammed Muavvaz-Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993, III, 302-303; el-Hüvvârî, Hüd b. Muhakkem, *Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz*, Tahkik: Belhâc b. Saîd Şerîfî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1990, IV, 257-259; eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Fethu'l-Kadîr*, I-V, Tahkik: Abdurrahmân Umeyra, yy., ty., III, 94, V, 171; el-Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, I-VI, Tahkik: es-Seyyid Abdulmaksûd b. Abdirrahîm, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, ty., V, 420; el-Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdulkerîm b. Hevâzin, *Letâifu'l-İşârât*, I-III, Tahkik: Abdullatîf Hasen Abdurrahmân, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2007, III, 260; er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-Gayb*, I-XXXII, Dâru'l-Fikr, 1981, XXIX, 73-74; ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmizi't-Tevhîd ve 'Uyûni'l-Ekâvil fî Vucûhi't-Te'vil*, I-VI, Tahkik: Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz, Mektebetu'l-Ubeykân, Riyad, 1998, V, 664, el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, I-XXIV, Tahik: Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 2006, XX, 105-107; es-Süyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *ed-Dürri'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, I-XVII, Tahkik: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Merkezu Hicr, Kahire, 2003, XIV, 95.

⁶⁰ es-Sülemî, Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Huseyn, *Hakâiku't-Tefsîr*, I-II, Tahkik: Seyyid İmrân, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001, II, 291.

bakımından önemlidir. Taberî (ö. 310/923) âyette كَلَّ kelimesinin merfû ve خلقناه fiilinin شيء kelimesinin sıfatı olduğu yönündeki yorumu (çizgede üçüncü yorum) anlamsal gerekçe ile kabul edilebilir nitelikte bulmamaktadır (ba'îd). Ona göre âyette kastedilen, Allah'ın her şeyi bir ölçü ile yarattığı hususudur (إِنَّا خَلَقْنَا كُلَّ شَيْءٍ (بِقَدْرِ).⁶¹ Âyetin iki farklı yoruma (çizgede birinci ve üçüncü yorum) da açık olduğunu belirten Mâtürîdî (ö. 333/944) ise bunlardan birinin Mu'tezile'ye ait olduğunu ve kendisinin de tercih ettiği görüşün (çizgede birinci yorum) خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ⁶² âyetine⁶² uygun olduğunu söylemektedir.⁶³ Ebû Cafer en-Nehhâs (ö. 338/950), İbn Hişâm'ın yukarıda aktardığımız tasnifinde de görüldüğü üzere, aslında bu tür ifadelerde ref durumunun tereccuh ettiğini; ancak bunun terk edilmesinin anlamsal bir gerekçesi olduğunu belirtmektedir. Ona göre her şeyin yaratılmış olduğu hususuna vurgu yapmak ve kulların kendi fiillerinin sahibi oldukları iddiasını reddetmek maksadıyla âyette ref yerine nasb durumu tercih edilebilmektedir.⁶⁴ Nehhâs'ın gerekçe olarak ifade ettiği husus daha sonraki yorumcular tarafından bir zorunluluk olarak görülmüştür. Nitekim ref durumu (çizgede üçüncü yorum) yaratma konusundaki umumu yok ettiğinden (Allah'ın yaratmadığı şeylerin olabileceğini çağrıştırdığından) nasb kıraati daha doğru hatta zorunludur.⁶⁵ Çünkü "Ref kıraati ehl-i sünnetin kaidelerine aykırı bir anlama izin vermektedir."⁶⁶ el-Murâdî (ö. 749/1348) bu durumu söz konusu cümlelerde nasbın tereccuh sebeplerinden biri olarak kural haline getirmeye çalışmıştır. Ona göre ref durumu manayı bozacak bir sıfat ihtimali taşıyorsa nasb tereccuh etmektedir.⁶⁷ Onun "manayı bozacak bir sıfat ihtimali" ifadesindeki mana, âyet söz konusu olduğunda mütekellime sorulup onaylatılması mümkün olan bir mana değil; yorumcunun tercihleri üzerinden üretilen bir manadır.

⁶¹ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXII, 163.

⁶² En'âm, 6/102.

⁶³ el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed, *Te'vilâtu'l-Kur'an*, I-XVII, Tahkik: Muhammed Masum Vanlıoğlu-Bekir Topaloğlu, Mizan Yayınevi, İstanbul, 2009, XIV, 248-249.

⁶⁴ en-Nehhâs, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed, *İ'râbu'l-Kur'an*, Tahkik: Hâlid el-Alî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2008, 1071.

⁶⁵ es-Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, I-XVIII, Tahkik: Ramazan Abduttevâb, Matbaatu Dâri'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kahire, 2008, IV, 32; en-Nesefî, Ebu'l-Bekât Abdullah b. Ahmed, *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil*, I-IV, Tahkik: Seyyid Zekeriyâ, Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, yy., ty., IV, 1175; el-Ukberî, Ebu'l-Bekâ Abdullah b. el-Huseyn, *et-Tibyân fi'râbi'l-Kur'an*, I-II, Tahkik: Muhammed Huseyn Şemsuddîn, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2010, II, 389; İbn Atıyye, Abdullah b. Gâlib el-Endelusî, *el-Muharraru'l-Vecîz fi Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz*, I-V, Tahkik: Hânî el-Hâc, Dâru't-Tevfikîyye li't-Turâs, Kahire, 2001, V, 252-253; Ebû Hayyân el-Endelusî, *el-Bahru'l-Muhîd*, VIII, 182; er-Râzî, *Mejâûhu'l-Gayb*, XXIX, 73-74.

⁶⁶ el-Halebî, es-Semîn, *ed-Dürri'l-Masûn fi Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, I-XI, Tahkik: Ahmed Muhammed el-Harrât, Dâru'l-Kalem, Dimaşk, 1987, X, 146.

⁶⁷ el-Murâdî, Bedruddîn el-Hasen b. Kâsım, *Tavzihu'l-Makâsüd ve'l-Mesâlik bi Şerhi Elfiyyeti İbn Mâlik*, I-VI, Tahkik: Abdurrahmân Ali Süleyman, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 2001, II, 617.

Söz konusu âyette nasb kıraatinin zorunluluğunun anlamsal bir gerekçeye dayandırılması, İbn Cinnî (ö. 392/1002)'nin "ihtiyat" kavramı çerçevesinde değerlendirilebilir. İbn Cinnî'nin ifadesiyle Araplar, iletmek istedikleri anlamı belirli yollarla güçlendirmekte (temkîn) ve anlamın muhafazası için gayret göstermektedirler (ihtiyât). Buna göre metnin kurucusu veya yorumcusu belirli araçlar kullanarak anlamı koruma altına almakta ve yanlış anlamaların önüne geçmeye çalışmaktadır. Bu araçlardan biri de i'râb tercihleridir.⁶⁸ Burada tercih olgusu muhatap açısından önem arz etmektedir. Nitekim metnin yorumcusu mümkün i'râb vecihlerinden birini tercih etmekle aslında metni yeniden kurmaktadır. Ebû Hayyân el-Endelusî, "... Âyette *خَلَقْنَا* *fîlinin sıfat konumunda olmadığı (dolayısıyla haber olduğu) iyice anlaşılсын diye nasb kıraati tercih edilir.*"⁶⁹ ifadeleriyle bu hususa işaret etmektedir.

İbn Atıyye (ö. 546/1151), nasb kıraatiyle her şeyin Allah tarafından yaratıldığı hususunun vurgulandığını; ancak bunun bazı istisnaları olması gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre Kur'an ve Allah'ın sıfatları "şey" kavramına dahildir; ancak bunların mahlûk olmadıkları aklî delillerle bilinmektedir.⁷⁰ Burada da yine metnin salt metinle yorumlanması konusundaki zorluk ortaya çıkmaktadır. İbn Atıyye'nin delilleri başka yorumcular tarafından kabul görmeyen ve itikadî eğilimlerden kaynaklandığı ileri sürülen delillerdir. Başka bir açıdan bakıldığında "şey" kavramına dâhil olan ancak yaratılmamış sınırsız sayıda varlık (mümkinât) bulunmaktadır. Bunların yaratılmış olduğunu söylemek mümkün değildir.⁷¹ Ayrıca Radiyyuddîn el-Esterâbâdî'ye göre âyetteki şey kelimesinin sözlüksel anlamı mantık ve felsefe açısından ele alındığında tartışma konusu iki gramatik çözümlemenin de önemini yitirdiği bir yoruma ulaşılabilmektedir. Ona göre şey kavramı tüm mümkün varlıkları kapsar. Allah'ın yaratmamış olduğu sonsuz sayıdaki mümkinât da bunun içindedir. O yüzden âyetteki şey kelimesinin tahsis edilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla *كُلِّ* kelimesi ister ref' isterse nasb durumunda kabul edilsin ve *خَلَقْنَا* fiili ister haber isterse sıfat olarak takdir edilsin önemli olan *شَيْءٍ مَخْلُوقٍ* kelimesinin *شَيْءٍ* şeklinde tahsis edilmesi zorunluluğudur. Buna göre nasb durumunda anlam, *خَلَقْنَا كُلِّ شَيْءٍ مَخْلُوقٍ* şeklindedir. Ref' durumunda ise anlam, *كُلِّ شَيْءٍ مَخْلُوقٍ مَخْلُوقٍ بِقَدْرِ* "Yaratılmış her şeyi, bir ölçü ile yarattık." şeklindedir. Ref' durumunda ise anlam, *كُلِّ شَيْءٍ مَخْلُوقٍ مَخْلُوقٍ بِقَدْرِ* "Yaratılmış her

⁶⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, III, 101.

⁶⁹ Ebû Hayyân el-Endelusî, *el-Bahru'l-Muhît*, VIII, 182. Görüldüğü üzere gramatik betimleme farklı anlamların kaynağı olarak konumlandırılırken aslında yorumcunun zihinsel ve itikadî arka planına boyun eğmektedir. Ebû Hayyân el-Endelusî'nin âyette nasb kıraatinin tercih edilmesine dair ifadesi bu noktada önemlidir.

⁷⁰ İbn Atıyye *el-Muharraru'l-Vecîz*, V, 252.

⁷¹ el-Âlûsî, Şihâbuddin es-Seyyid Mahmûd, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, I-XXX, Tahkik: es-Seyyid Mahmûd Şukrî el-Âlûsî, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, ty., XXVII, 94.

şey, bir ölçü ile yaratılmıştır.” şeklinde; fiil sıfat kabul edildiğinde ise كَلُّ شَيْءٍ مَّخْلُوقٍ كَائِنٌ بِقَدْرِ “Yaratılmış her şey bir ölçü ile dir.” şeklindedir.⁷²

6. Sonuç

Klasik nahiv literatüründeki yaklaşımlardan hareketle denilebilir ki anlam ile nahiv arasında tözsel bir ilişki bulunmakta ve nahiv metnin üretimi ve yorumlanması süreçlerinde etkin bir rol üstlenmektedir. Nahiv ilmine ait çalışmalarda anlama ilişkin hususların ne ölçüde yer aldığına ve gramatik kural belirleme ve gramatik çözümleme faaliyetlerinde semantik unsurun nasıl konumlandırıldığına bakıldığında söz konusu çalışmalarda semantik unsurun gramatik işlevler üzerinde açık bir etkisinin olduğu görülmektedir. Bu etki, gramatik işlevin tanımında semantik unsurun doğrudan yer alması şeklinde kendini gösterebildiği gibi gramatik işlevlerin tahakkuku için belirli semantik şartların ileri sürülmesi ve sözlüksel anlam bilgisinin gramatik çözümlemenin ön şartı olarak kabul edilmesi şeklinde de ortaya çıkabilmektedir. Buradan gramatik çözümlemenin, anlamdan bağımsız ve anlamın dışında bir gerçekliğe işaret etmediği, aksine anlama bağlı ve onunla var olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla anlam hem gramatik kural belirleme hem de gramatik çözümleme işlemlerinde belirleyici ve denetleyici rol üstlenmektedir.

Anlam-gramatik çözümleme ilişkisinde gramatik yorumun yorumcunun zihinsel ve itikadî geçmişi karşısındaki durumunun ne olduğu sorusu önem arz etmektedir. Gramatik çözümleme, sözdizimsel anlam bulanıklığı gösteren ve farklı anlamlandırmalara müsait olan ifadelerin nihai anlamını belirlemede yetersiz kaldığında yorumcu dil dışı unsurlara başvurmaktadır. Nahiv bilgilerinin bu tür ifadeler karşısında iki yaklaşım biçimi sergilediklerini söylemek mümkündür. Bunlardan birincisi metnin iç bağlamından hareketle ve tüm biçimbirim düzeylerinde kastedilen anlama uygun gramatik çözümlemeyi bulmaya çalışmak; ikincisi ise iç bağlamın imkân tanıdığı çözümlemelerden birini metnin dış bağlamına müracaat ederek tespit etmeye çalışmaktır. Metnin dış bağlamını ise muhatabın itikadî eğilimlerinden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Burada temel sorun metnin gramatik yapısının farklı çözümlemelere imkân tanınmasıdır. İfadeyi anlamlandırmak için dil dışı unsurlara başvurulması, yorumu yorumcunun zihinsel ve itikadî deneyimlerinin etkisine açık hale getirmektedir. Dolayısıyla Kur’ân’ın en temel konularından biri olan yaratma konusu etrafında âyetlerdeki bazı ifadelerin i’râb konuları ve gramatik işlevleri üzerinden yapılan değerlendirmelerde birbirine taban tabana zıt anlamlara ulaşmak mümkün olmaktadır. Her yorum yorumcunun itikadî duyarlılığına uygun şekilde gerçekleşen farklı bir gramatik çözümlemeye dayanmaktadır. Böylece metnin iç yapısının imkân tanıdığı diğer gramatik çözümlemeler metin dışı gerekçelerle reddedilmekte, gramatik çözümleme farklı anlamların kaynağı

⁷² el-Esterâbâdî, *Şehu’r-Radî ale’l-Kâfiye*, I, 463; el-Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, XXVII, 94; es-Sabbân, *Hâşiyetu’s-Sâbbân alâ Şerhi’l-Uşmûnî*, II, 115.

olarak konumlandırılırken aslında yorumcunun zihinsel ve itikadî arka planına boyun eğmektedir.

Gramatik çözümleme işleminin mütekellim ve muhatap açısından farklı istikametler göstermesi, lafız-mana sorunsalını salt dilbilimsel sınırlar içinde ele almanın ve dilsel metni metnin kendisi ile yorumlamanın imkânına dair veri sunmaktadır. Nitekim metnin yorumcusu “kastedilen anlam” olarak kabul ettiği bir anlam üzerinden çözümleme yaparak bunun dışındaki çözümlenmeleri elemiş olmaktadır. Yorumcunun kastedilen anlam olarak belirlediği anlam, mütekellime sorularak onaylatılmış bir anlam olmayıp yorumcunun tercihleri üzerinden üretilen bir anlamdır. Hatta yorumcu itikadî eğilimlerine uygun olmayan bir anlam çağrıştırmaları durumunda kendi çözümlemesine birtakım aklî deliller üzerinden ihtiraz kayıtları da koyabilmektedir. Buradan metnin salt metinle yorumlanması konusundaki zorluk ortaya çıkmaktadır. Zira sözü edilen deliller başka yorumcular tarafından kabul görmemekte ve itikadî eğilimlerden kaynaklanan deliller olarak nitelendirilmektedir. Dolayısıyla muhatapları için dilsel bir metin mahiyetindeki Kur’ân’ın anlaşılması ve yorumlanmasında salt metnin her zaman yeterli ve sağlıklı/nesnel veri sunmadığı anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Abdulkerîm Muhammed el-Es’ad, *el-Vasît fi Târîhi'n-Nahvi'l-Arabî*, Dâru’s-Şevâf, Riyad, 1992.

el-Ahfeş, Ebu'l-Hasen Saîd b. Mes’ade el-Ahfeş el-Evsat, *Meâni'l-Kur’ân*, I-II, Tahkik: Hüdâ Mahmûd, Mektebetu'l-Hancî, Kahire, 1990.

Ahmed Süleyman Yâkût, *Zâhiratu'l-İ'râb fi'n-Nahvi'l-Arabî ve Tatbîkühâ fi'l-Kur’ânî'l-Kerîm*, Dâru'l-Ma’rife el-Câmiyye, İskenderiye, 1994.

Akerson, Fatma Erkman, *Anlam Çeviri Karşılaştırma*, ABC Kitabevi, İstanbul, 1991

Aksan, Doğan, *Anlambilim Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Engin Yayın Evi, Ankara, 2009.

Ali b. Hamza el-Basrî, *Bakyyetu't-Tenbîhât alâ Egâlîti'r-Ruvât*, Tahkik: Halîl İbrahim Atıyye, Vizâratu's-Sekâfe ve'l-İ'lâm, Bağdat, 1991.

el-Âlûsî, Şihâbuddin es-Seyyid Mahmûd, *Rûhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur’ânî'l-Azîm ve's-Seb’i'l-Mesânî*, I-XXX, Tahkik: es-Seyyid Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, ty.

Bor, İbrahim, *Dil, Düşünce ve Anlam*, Elis Yayınları, Ankara, 2014.

el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Halku Ef’âli'l-İbâd*, Tahkik: Abdurrahmân Umeyra, Dâru ‘Ukâz, Cidde, ty.

el-Câbirî, Muhammed Âbid, *Bünyetü'l-Akli'l-Arabî Dirâse Tahlîliyye Nakdiyye li Nazmi'l-Ma’rife fi's-Sekâfeti'l-Arabiyye*, Merkezi Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut, 2009.

el-Curcânî, Abdulkâhir b. Abdurrahmân, *Delâilu'l-İ’câz*, Tahkik: Mahmûd Muhammed Şakir, el-Hey’etu'l-Mısriyyetu'l-Âmme, Kahire, 2000.

-, *Esrâru'l-Belâga*, Tahkik: Mahmûd Muhammed Şakir, Matbaatu'l-Medenî, Kahire, 1991.
- Çıkar, Mehmet Şirin, *Nahivciler İle Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, İsam Yayınları, İstanbul, 2009.
- Durmuş, İsmail, "Nahiv", *DİA*, I-XLIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2006, XXXII, ss. 300-306.
- Ebû Hayyân el-Endelusî, Muhammed b. Yûsuf, *el-Bahru 'l-Muhît*, I-VIII, Tahkik: Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.
- Ebû Hayyân et-Tevhîdî, Ali b. Muhammed, *el-İmtâ' ve'l-Muânese*, I-III, Tahkik: Heysem Halife, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 2011.
-, *el-Besâir ve'z-Zehâir*, I-X, Tahkik: Vedâd el-Kâdî, Dâru Sâdır, Beyrut, 1988.
- el-Enbârî, Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed, *Nuzhetu'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Udebâ*, Tahkik: İbrahim es-Sâmerrâî, Mektebetu'l-Menâr, Ürdün, 1985.
- el-Esterâbâdî, Radyıyuddîn Muhammed b. el-Hasen, *Şehu'r-Radî ale'l-Kâfiye*, I-IV, Tashih: Yûsuf Hasen Ömer, Menşûrâtu Câmiati Kâryûnus, Bingazi, 1996.
- el-Ferrâ, Ebû Zekerriyyâ Yahya b. Ziyâd, *Meâni'l-Kur'ân*, I-III, Tahkik: Ahmed Yûsuf Necati-Muhammed Ali en-Neccâr, el-Hey'etu'l-Âmme'l-Mısriyye li'l-Kitâb, Kahire, 1980.
- el-Galâyînî, Mustafa, *Câmiu'd-Durûsi'l-Arabiyye*, I-III, Tahkik: Abdulmun'im Hafâce, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 1987.
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *Mi'yâru'l-İlm fî'l-Mantık*, Şerh: Ahmed Şemsuddîn, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2013.
- Grünberg, Teo, *Anlama Belirsizlik ve Çok Anlamlılık*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1999.
- Gündüzöz, Soner, *Arap Düşüncesinin Büyübozumu*, Etüt Yayınları, Samsun, 2011.
- Hâdî Nehr, *İlmu'd-Delâle et-Tatbikî fî't-Turâsi'l-Arabî*, Dâru'l-Emel, İrbid, 2007.
- el-Halebî, es-Semîn, *ed-Dürü'u'l-Masûn fî Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, I-XI, Tahkik: Ahmed Muhammed el-Harrât, Dâru'l-Kalem, Dımaşk, 1987.
- Halîl Ahmed Amâyira, *el-Mesâfe beyne't-Tanzîri'n-Nahvî ve't-Tatbikî'l-Lugavî*, Dâru Vâil, Amman, 2004.
- el-Hamevî, Yâkût, *Mu'cemu'l-Udebâ İrşâdu'l-Erib ilâ Ma'rifeti'l-Edib*, I-IIIV, Tahkik: İhsan Abbâs, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1993.
- el-Hudarî, Muhammed b. Mustafa, *Hâşiyetu'l-Hudarî alâ Şerhi İbn Akîl alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, I-II, Tashih: Yûsuf eş-Şeyh Muhammed el-Bikâ'î, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2003.
- el-Hüvvârî, Hûd b. Muhakkem, *Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz*, Tahkik: Belhâc b. Saîd Şerîffî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1990.

İbn Atıyye, Abdullah b. Gâlib el-Endelusî, *el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, I-V, Tahkik: Hânî el-Hâc, Dâru't-Tevfikıyye li't-Turâs, Kahire, 2001.

İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman, *el-Hasâis*, I-III, Tahkik: Muhamed Ali en-Neccâr, el-Hey'etu'l-Âmme li Kusûri's-Sekâfe, Kahire, 2006.

....., *el-Muhteseb fî Tebyîni Şevâzzi'l-Kırâ'ât ve'l-Îzâh anhâ*, I-II, Tahkik: Ali en-Necdî Nâsîf-Abdulhalim en-Neccâr, Dâru Sezgin, 1986.

İbn Ebî Hâtim, Abdurrahmân b. Muhammed, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-X, Tahkik: Es'ad Muhammed et-Tayyib, Mektebetu Nizâr, Mekke, 1997.

İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed, *es-Sâhibî fî Fıkhî'l-Lugati'l-Arabiyye ve Mesâilihâ ve Süneni'l-Arab fî Kelâmihâ*, Tahkik: Ömer Fâruk et-Tabbâ', Mektebetu'l-Maârif, Beyrut, 1993.

İbn Hişâm, Cemâluddîn Abdullah b. Yûsuf el-Ensârî, *Muğni'l-Lebib an Kutubi'l-E'ârîb*, I-II, Tahkik, Mâzin el-Mübarek-Muhammed Ali, Dâru'l-Fıkr, Dimaşk, 1964.

....., *Şerhu Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sadâ*, (Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd'in Sebîlu'l-Hudâ bi Tahkîki Şerhi Katri'n-Nedâ'sı ile birlikte) el-Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kübrâ, Kahire, 1966.

İbn Kayyim el-Cevziyye, *Şifâu'l-'Alîl fî Mesâili'l-Kazâ' ve'l-Kader ve'l-Hikme ve't-Ta'lîl*, Tahrir: el-Hassanî Hasen Abdullah, Mektebetu Dâri't-Turâs, Kahire, ty.

İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, Tahkik: es-Seyyid Ahmed Sakr, Mektebetu Dâri't-Turâs, Kahire, 1973.

İbrahim Enîs, *Delâletu'l-Elfâz*, Mektebetu'l-Anglo el-Mısriyye, Kahire, 1984.

İmer, Kâmile-Kocaman, Ahmet-Özsoy, A. Sumru, *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2013.

İmîl Bedî' Ya'kûb-Mişel 'Âsî, *el-Mu'cemu'l-Mufasssal fî'l-Luga ve'l-Edeb*, I-II, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1987.

el-Kâdî Abdulcebbâr, Ahmed el-Hemedânî, *el-Uşûlu'l-Hamse el-Mensûb ile'l-Kâdî Abdilcebbâr*, Tahkik: Faysal Bedir Avn, Matbûâtu Câmiati Kuveyt, 1998.

el-Kartâcennî, Henüddîn Hâzîm b. Muhammed, *Minhâcu'l-Bulegâ ve Sirâcu'l-Udebâ*, Tahkik: Muhammed el-Habîb, ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, Tunus, 2008.

Kaya, Mehmet, "İ'râb Değerlendirmelerinin Kur'ân'ın Anlaşılmasındaki Rolü -Zemahşerî Örneği-", Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2014.

el-Kazvînî, el-Hatîb Celâluddîn Muhammed b. Abdirrahmân, *el-Îzâh fî Ulûmi'l-Belâga*, Tahkik: İbrahim Şemsuddin, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.

Kemâl Bîşr, *et-Tefkîru'l-Lugavî beyne'l-Kadîm ve'l-Cedîd*, Dâru Garîb, Kahire, 2005.

Korkmaz, Zeynep, *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.

el-Kummî, Ebu'l-Hasen Ali b. İbrahim, *Tefsîru'l-Kummî*, I-III, Muessesetu'l-İmâm el-Mehdî, Kum, 1435.

el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'ân*, I-XXIV, Tahik: Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 2006.

el-Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdulkerîm b. Hevâzin, *Letâifu'l-İşârât*, I-III, Tahkik: Abdullatîf Hasen Abdurrahmân, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2007.

el-Lugavî, Ebu't-Tayyib Abdulvâhid b. Ali, *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, Tahkik: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Mektebetu Nahdati Mısır, Kahire, 1955.

Lyons, John, *Nazariyyetu Chomsky el-Lugaviyye*, Çeviren: Hilmi Halîl, Dâru'l-Ma'rife el-Câmiyye, İskenderiye, 2016.

Mahmûd Ukkâşe, *et-Tahlîlu'l-Lugavî fi Dav'i İlmi'd-Delâle*, Dâru'n-Neşr li'l-Câmiât, 2011.

el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I-XVII, Tahkik: Muhammed Masum Vanlıoğlu-Bekir Topaloğlu, Mizan Yayınevi, İstanbul, 2009.

el-Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, I-VI, Tahkik: es-Seyyid Abdulmaksûd b. Abdirrahîm, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, ty.

Mehdî Es'ad Arâr, *Cedelu'l-Lafz ve'l-Ma'nâ Dirâse fi Delâleti'l-Kelime'ti'l-Arabiyye*, Dâru Vâil, Amman, 2002.

Muhammed Hamâse Abdullatîf, *el-Alâmetu'l-İ'râbiyye fi'l-Cümle beyne'l-Kadîm ve'l-Hadîs*, Dâru Garîb, Kahire, 2001.

....., *en-Nahv ve'd-Delâle*, Dâru's-Şurûk, Kahire, 2000.

Muhammed Hasen Bâkellâ vd.; *A Dictionary of Modern Linguistic Terms*, Librairie du Liban, Beirut, 1983.

Muhammed Yûnus Ali, *el-Ma'nâ ve Zülâlu'l-Ma'nâ*, Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, Bingazi, 2006.

Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, I-V, Tahkik: Abdullah Mahmud Şehâte, Muessesetu't-Târîhi'l-Arabî, Beyrut, 2002.

el-Murâdî, Bedruddîn el-Hasen b. Kâsım, *Tavzihu'l-Makâsîd ve'l-Mesâlik bi Şerhi Elfiyyeti İbn Mâlik*, I-VI, Tahkik: Abdurrahmân Ali Süleyman, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 2001.

el-Müberred, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd, *el-Muktedab*, I-IV, Tahkik: Muhammed Abdulhâlîk Udayme, Kahire, 1994.

Mücellî Muhammed Ahmed Kerîrî, *Devru'n-Nahv fi't-Tevcihi'd-Delâli min Hilâli Şurûhi Dîvâni'l-Hamâse fi'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicrî*, Kahire Üniversitesi, Dâru'l-Ulûm Fakültesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kahire, 2010.

Nâif Harmâ, *Edvâ' ale'd-Dirâsâti'l-Lugaviyyeti'l-Muâsıra*, Âlemu'l-Ma'rife, Kuveyt, 1978.

- en-Nehhâs, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed, *İ'râbu'l-Kur'ân*, Tahkik: Hâlid el-Alî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2008.
- en-Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed, *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vîl*, I-IV, Tahkik: Seyyid Zekeriyâ, Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, yy., ty.
- Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, I-VI, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1981.
- Özlem, Doğan, *Mantık*, Notos Kitap, İstanbul, 2016.
- er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-Gayb*, I-XXXII, Dâru'l-Fikr, 1981.
- er-Rummânî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsa, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, I-II, Tahkik: Muhammed İbrahim Yûsuf Şeybe, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Mekke, 1415.
- es-Sabbân, Ebu'l-İrfan Muhammed b. Ali, *Hâşiyetu's-Sâbbân alâ Şerhi'l-Uşmûnî*, I-IV, Tahkik: Tâhâ Abdurraûf Sa'd, el-Mektebetu't-Tevfikîyye, Kahire, ty.
- Saîd Abdulmun'im Atâyâ, *Devru'd-Delâleti'n-Nahviyye fi'n-Nas ve Terâbutihî min Hilâli Süneni Ebî Dâvûd*, Kahire Üniversitesi, Dâru'l-Ulûm Fakültesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kahire, 2014.
- Saîd Hasen Buhayrî, *Anâsıru'n-Nazariyyeti'n-Nahviyye fi Kitâbi Sibeveyh*, Mektebetu'l-Anglo el-Misriyye, Kahire, 1989.
-, *Dirâsât Lugaviyye Tatbikiyye fi'l-Alâka beyne'l-Binye ve'd-Delâle*, Mektebetu'l-Âdâb, Kahire, 2005.
- es-Sâmerrâî, Fâdıl Sâlih, *el-Cumletu'l-Arabiyye ve'l-Ma'nâ*, Dâru'l-Fikr, Amman, 2013.
- es-Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ebî Bekr, *Miftâhu'l-Ulûm*, Tahkik: Abdulhamid Hindâvî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2011.
- es-Semerkandî, Ebu'l-Leys, *Bahru'l-Ulûm*, Tahkik: Ali Muhammed Muavvaz-Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.
- Sibeveyh, Ebû Bişr Amr b. Osman, *el-Kitâb*, I-V, Tahkik: Abdusselâm Muhammed Harun, Mektebetu'l-Hancî, Kahire, 1988.
- es-Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen, *Ahbâru'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn*, Tahkik: Tâhâ Muhammed ez-Zeynî-Muhammed Abdulmun'im Hafâcî, Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1955.
-, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, I-XVIII, Tahkik: Ramazan Abduttevvâb, Matbaatu Dâri'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kahire, 2008.
- es-Sülemî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Huseyn, *Hakâiku't-Tefsîr*, I-II, Tahkik: Seyyid İmrân, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001.
- es-Süyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *ed-Dürü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, I-XVII, Tahkik: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Merkezu Hicr, Kahire, 2003.
- eş-Şâtübî, Ebû İshak İbrahim b. Musa, *el-Muvâfakât fi Usûli's-Şerîa*, Tahkik: Abdullah Dirâz, el-Matbaatu'r-Rahmâniyye, Mısır, ty.

- eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Fethu'l-Kadîr*, I-V, Tahkik: Abdurrahmân Umeyra, yy., ty.
- Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, Dâru'l-Maârif, Kahire, ty.
- et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Tahik: Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Kahire, 2001.
- et-Tahtânî, Ebû Abdillâh Muhammed Kutbuddîn er-Râzî, *Şerhu'l-Metâli'*, I-II, Tahkik: Üsâme es-Sâidî, Süleymanzâde Matbaası, Kum, 1391.
- et-Tantâvî, Ahmed, *Neş'etu'n-Nahv ve Târihu Eşheri'n-Nuhât*, Dâru'l-Maârif, Kahire, ty.
- Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevzûâtı'l-Ulûm*, I-III, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985.
- Temâm Hassân, *el-Fikru'l-Lugaviyyu'l-Cedîd*, Âlemu'l-Kutub, Kahire, 2011.
-, *el-Lugatu'l-Arabiyye Ma'nâhâ ve Mebnâhâ*, Dâru's-Sekâfe, ed-Dâru'l-Beyzâ, 1994.
-, *İctihâdât Lugaviyye*, Âlemu'l-Kutub, Kahire, 2007.
-, *Makâlât fi'l-Luga ve'l-Edeb*, I-II, Âlemu'l-Kutub, Kahire, 2006.
- et-Tûsî, Ebû Cafer Muhammed b. el-Hasen, *et-Tibyân fi Tefsiri'l-Kur'ân*, I-X, Tahkik: Ahmed Habîb, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, ty.
- Tülücü, Süleyman, "Asmaî", *DİA*, I-XLIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991, III, ss. 499-500.
- el-Ukberî, Ebu'l-Bekâ Abdullah b. el-Huseyn, *et-Tibyân fi İ'râbi'l-Kur'ân*, I-II, Tahkik: Muhammed Huseyn Şemsuddîn, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2010.
- Ullmann, Stephen, *Devru'l-Kelime fi'l-Luga*, Çeviren: Kemal Bişr, Dâru Garîb, Kahire, ty.
- Vardar, Berke, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual, İstanbul, 2002.
- ez-Zeccâc, Ebû İshak İbrahim b. es-Serî, *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, I-V, Tahkik: Abdulcelil Abduh, Âlemu'l-Kutub, Beyrut, 1988.
- ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmizi't-Tevhîd ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vil*, I-VI, Tahkik: Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz, Mektebetu'l-Ubeykân, Riyad, 1998.